

TERMINOLOGIJS ISTORIJA

Vincentas DROTVINAS

Vilniaus pedagoginis universitetas

IŠ KARYBOS TERMINŲ ISTORIJS

Ne taip gaila man pilelės
Sudaičio,
kaip man gaila karelių
Sudaičio.

Iš M. Miežinio 1849 m. rankraščio

1. Karas ir jo leksika

Karas yra senas kaip pasaulis. Daugelio tautų istorija – tai ilgamečiai grobiamieji arba gynybiniai karai, apsakyti ir apdainuoti pasaulinės literatūros puslapiuose. Juos skaitydami susiduriame su įvairių šalių karo leksika – karių, ginklų, kovos veikslių ir būdų ir kt. pavadinimais. Ir senojoje lietuvių literatūroje, taip pat tautosakoje randame daug karybos terminų, atėjusių iš senovės laikų. Taigi karybos terminai yra vienas seniausių lietuvių kalbos leksikos sluoksnių. Tačiau iki šiol nei senieji, nei dabartiniai karybos terminai nėra patraukę tyrėjų akies. Tiesa, karybos terminų kilmę yra apžvelgęs lietuvių rašomosios kalbos istorikas Jonas Palionis (1967). Autorius nurodo tris karybos terminų kilmės sluoksnius: liaudinė šnekamoji leksika (248–250), knyginė lietuviškoji leksika – naujadarai (263–264), skolintinė leksika (278–279) ir nusako šių terminų kiekybinį santykį su kitomis atitinkamos kilmės grupėmis – tarp liaudinės lietuviškosios leksikos grupių karybos terminai yra viena mažesniųjų (248–249), o karo ir kariavimo technikos pavadinimai sudaro palyginti gausią senojo periodo lietuvių kalbos paminkluose fiksuotų slavybių grupę (278–279). Nemaža karybos leksikos, nevarojamos dabartinėje lietuvių kalboje, pateikta J. Palionio naujausiame darbe (2004).

Karybos terminas minimas tarp vykusiai sudarytų Simono Daukanto naujadarų (Zinkevičius 1990: 152). *Karyba* suprantama kaip karybos

teorija ir praktika plačiausia prasme, t. y. 1) „veiklos sritis, apimanti valstybės ginkluotųjų pajėgų organizavimą, rengimą ir veikimą karo ir taikos metu“, 2) „žinios, mokėjimai ir įgūdžiai, reikalingi kariui“, 3) „karybos mokslas, jo pagrindinis tyrimo objektas – ginkluota kova karo metu“, be to, skiriamas dar *karybos menas* (Smetona 1995).

Straipsnyje pabandysiu apžvelgti semantinio lauko „karyba“ raišką pirmiausia XVII–XVIII a. leksikografijos darbuose, ypač rankraštiniuose Mažosios Lietuvos žodynuose (kai kurie iš jų, tik neseniai publikuoti, dar nespėjo plačiau įeiti į mokslinę istorinės leksikologijos apyvartą) – aptarti karybos sąvokų, įvardijimo svarbesniųjų vienetų kilmę, sinonimiją, reikšmių kaitą, taip pat jų išlikimą dabartinėje lietuvių terminijoje.

2. *Karas, karias* ir kt.

Žodį *karas* randame jau senuosiuose lietuvių kalbos paminkluose, tačiau jis yra kur kas senesnis negu XVI a. *Karas* yra ne tik baltų, bet ir indoeuropiečių leksikos bendrybė. Kaip prūs. **kargis*, **karjas* „kariuomenė“, „karas“, liet. *karias* senuosiuose raštuose turėjo reikšmes „karas; kariuomenė; būrys, pulkas“, taip pat *karia* „karas; kariuomenė“ ir *karė* „karas“, *'karis* „kariuomenė, karas“ LKŽ V (plačiau žr. Mažiulis 1993; Palionis 1967: 250¹).

Martyno Mažvydo, Mikalojaus Daukšos ir kituose XVI a. raštuose žodis *karas* (ir variantai) buvo lietuviškas minėtų reikšmių įvardijimas, tiesa, turėjęs ir sinonimų. Konstantino Sirvydo 1642 m. žodyne lenk. *woyna*, lot. *bellum* lietuviškas atitikmuo *karionė*, beje, vartota ir M. Mažvydo raštuose. Tačiau Mažosios Lietuvos XVII–XVIII a. rankraštiniuose žodynuose, šalia *karas*, jau randame ir skolinių – slavybių ir germanybių.

Dažniausias lietuviško termino *karas* sinonimas yra slavybė *vaina(s)* (lenk. *wojna*, brus. *voïna*): *Krieg Karas*, *Wayna Lex*², *Heerfahrt*, *Karas*, ô. M. *Wainas*, ô. M C II, *Krieg Waina*, ôs, C II, *Krieg Karas* *Wayna* Richt 144, *Karas* *Wayna* Q.

¹ Atskirų karybos terminų kilmę yra aptaręs lietuvių leksikos istorikas Algirdas Sabaliauskas (1990).

² Ilustraciniai pavyzdžiai iš dvikalbių (trikalbių) žodynų pateikiami originalo forma (į bendrinę kalbą neatstatinėjami).

Kituose XVIII a. žodynuose į pirmą vietą iškyla germanybė *krygē*: *Krieg Karas, aro*, M. *Kryges, iu*, f, pl., *Wainas, no*, M. R, *Krieg Bellum Karas, Kryge, Waijkas, Waina* B. Germanybės plitimas matyti ir iš iliustracijų: šalia *girdziu kara dabar ne turrinti galo* B jau randame *Į Kryge eiti, į Krygę traukti, į kryge susti* B, plg. *Feldzug Traukimmas į kryges, karą* M.

Tačiau lietuviškas dėmuo *karas* išlaikomas vokiečių kalbos sudurtinių žodžių, taip pat vedinių ir žodžių junginių lietuviškuose atitikmenyse, pvz.: *Krieg führen karauju* Lex, *Krieg Cammer – Kar Kamare, Kriegs Macht Karo macis, Kriegs Räncke Karo kitraftis* Richt ir *Kriegs=Rancke, Guddryste Karo* Q.

K. Sirvydo pirmajame žodyne pateikiamas ir *kavimasis* (*Woyna / bellum, militia, kawimafis* SD¹. F. Pretorijaus žodyne šalia minėtų *Krieg Karas, aro*, M *Kriegas, giu*, f, pl. *Wainas, no* m randame ir vieną specializuotą terminą *ruba*: *Plunderung Rubba, ôs*. F C III; taip pat P. Ruigio žodyne *Grenzkrieg, Rubba, bos*, f. „pasienio karinis konfliktas, susidūrimas“ R (brus. *pyba* „grobstymas, plėšimas, užpuolimas“).

Iš veiksmazodinės karybos leksikos minėtini pačiam karo, kovos veiksmui įvardyti vartoti žodžiai *kariauti, kovauti, karą vesti, širmavoti, kautisi, krygavoti*: *Kämpffen kowauti, karauti* Lex, *Kämpffen, Kowawoju, jau, su, ti, Karauju, rawau* etc. C II, *Kriegen Karauti* Lex, *Kriegen. Karauju, awau, su, ti* *Bellum gerere, Karą weddu, dzau, su sti* C II; plg. dar *bekriegen apkarauti* Lex, *Bekriegen Apkarauju, rawau, su, ti* C I, *Krieg führen karą weddu, dzau, su, sti* C II, *kämpfen kowauti, Szirmawoti* Richt, *streiten Kautisi, krygawoju* Lex, *Streiten. Kowawoju, jau, su, ti* C III, *Streiten kowauti kautisi* Lex. Iš veiksmazodžių, vartojamų šaunamojo ginklo naudojimui įvardyti, minėtini *sušaudyti, šaudyti*: *archibusiren sušaudyti* Lex, *sušaudyti* C I, *Schüßen szauti* Lex ir kt.

3. Senieji kariuomenės pavadinimai

Karo pajėgoms įvardyti dažniausi terminai yra *abazas* ir *vaiskas*, rečiau *logeris* (*logoris*). Pastebėtina, kad tos pačios šaknies kaip

germanybė *lageris* vokiški giminiški žodžiai turi lietuviškus atitikmenis, plg. *belagern. Apgulti* Lex, *apgullu, lau, lsu, lti* CI, *Belagerung apgulimas* Lex, *apgullimas, o* CI.

Abazas (lenk. *oboz*): *Armee abazas, waiskas* Lex, *Feldlager abazas* Lex, *Heer, Abazas, ô. M. Pulkas, ô. M C II, Feldschlacht abazo mußis* Lex, *[Feld]schlacht Mußis, Abazu Mußis* B, plg. *[Feld]Haupt Mann Wyrausis ant Abazo* C II, plg. *FeldHerr diddis Etmons Abazo* B, *[Feld]Prediger Abazo Klebons, kunnigs* B, *Heerlager Waiskas Abazas* B, *Heerhorn Abazo Ragas* B, *Heereskraft Waiskas, Abazas, Zalneru Pulkas* B, *[Heeres]Spitze abazo Pryßakkis* B ir kt.

K. Sirvydo žodynuose *abazas* buvo verčiamas lietuvišku atitikmeniu: *Oboz / castra, tentorium, statiu karioftowis / kariowiete* SD¹, plg. *obozny / adiectiu. castrenfis [ub]t menfor, [...] karioftowinis* SD¹, *plac potyczki / Acies, cāpus, [...] Wieta kariones / kariowanawite* SD³, plg. dar *Oboz / Castra, orum. Taworay Karieywiu* SD³. *Abazas* verčiamas ir aprašomuoju aiškinimu: *Tabor żołnierski / Carago, onis. Karias weżymays aplinkuy apfistatis* SD³, plg. taip pat J. Brodovskio žodyne *Lager. Castra. Szietras. Abazas. Karo wieta. Wieta apfistojimo* B, *[Lager]schlagen abaza pamußti/nustatyti* B, plg. dar *Heereskraft Waifkas, Abazas, Zalneru Pulkai* B.

Vaiskas (lenk. *wojsko „kariuomenė“*): *Kriegesheer Waifkas* Lex, *KriegesHeers, Waifkas, ô. M C II, [Heeres] Volck Zalneru Pulkai, tikkri Żalnerei Waifkas* B; šalia *abazas* ir *vaiskas* vartojama ir germanybė *logeris, logoris* (vok. *Lager* „stovykla“): *Kriegslager abazas, Logeris, rio. M. R, Kriegesheer Waifkas, ko. M; Feldlager Logeris, rio, M. Kriegslager Abazas, Waifkas, Logoris* B, *Abazas, zo M. è pol. M.*

Šiaip kariuomenės dalinys vadinamas ir *pulku*: *Heer pulkas* Lex, *Heerschaaren pulkai* Lex, *Parthey Pulkas* Lex, *Heer Pulkas* Richt, *[Heer]führer Wadas Pulkas* ten pat, *Heerscharen Pulkai* ten pat; *Heerscharen Pulkai* Q; *Parthey Pulkas* B.

4. *Karys, kareivis, zalnierius*

Kariuomenėje tarnaujančiam asmeniui įvardyti senuosiuose raštuose randame bene daugiausia terminų – tiek lietuviškų, tiek skolinių, taip pat jų sinonimų ir variantų. *Karias* šalia *karas* iš pradžių galėjo būti tik būdvardis, tik vėliau „karys“ (Skardžius 1996: 61). Terminas *karys* randamas XVI–XVII a. raštuose, pvz.: *Ir nusiuntė karius savo ir pamušė razbainykus* Jonas Bretkūnas ir Baltramiejus Vilentas. *Karius prieš jį surinkęs, gerai jam ažu tą abydą atgavo* K. Sirvydo *Punktay Sakimu I* 135; taip pat Simono Daukanto, Simono Stanevičiaus raštuose, Antano Juškos dainose (žr. LKŽ V). Tiesa, žodžių *karys, kareivis* nėra vėlesniuose XVII–XVIII a. leksikografijos darbuose – juos bus išstūmęs skolintinis atitikmuo lenkybė *zalnierius* (variantas *žalnierius* randamas jau M. Mažvydo, M. Daukšos raštuose ir kituose senuosiuose šaltiniuose). Net Mažosios Lietuvos XVII–XVIII a. žodynuose *zalnieriaus* nesugebėjo išstumti vok. *Soldat*³.

Kareivio atlyginimo reikšmė fiksuojama K. Sirvydo 1642 m. žodyne: *žold / Stipendium. Mokieftis karieywiamus duodama* SD³, plg. *žoldowy / Stipendarius. piniginis* SD³, taip pat *žolduie / žoldnierską služę / žold wiodę Mereo, Milito. Karau = iu ažu pinigus* SD³. Šiuo požymiu motyvuoti ir kiti kareivio pavadinimai, pvz.: *žoldak / vide. żołnierz pieniądze. Karieywis ažu pinigus, żołnierz / Miles, Kariautoias, karieywis* SD³.

Be K. Sirvydo žodynų, lenkybė *zalnierius* vartojama ir Mažosios Lietuvos žodynuose: *Landsknecht zalner*^{us} Lex, *Kriegsknecht Zalnerus* B, *Kriegsknecht Zalnerus, eraus* M. R, *Kriegsvolck*

³ Į vokiečių kalbos leksiką *Soldat* atėjo XVI a. iš it. *soldato*. Vid. vok. aukšt. *solt* „alga, kareivio atlyginimas“ gautas iš sen. pranc. *solt* „aukso moneta“, o šis iš vid. lot. *soldus* < lot. (*nummus*) *solidus* „gryna (moneta)“. Šios kilmės žodį turi dabartinės kalbos: pranc. *soldat*, isp. *soldado*, angl. *soldier*. Mažosios Lietuvos žodynuose vok. *Soldat* atitinka *zalnierius*, pvz.: *Soldat žalnierus* Lex, *Zalnerus, eraus* R, *Soldat, Zalnerus, eraus* M. Vokiečių kalboje yra ir darinys *Söldner*. Senąją kareivių samdymo už piniginį atlyginimą tvarką fiksuoja ir lenkų kalbos žodynai: lenk. *žold* (< ček. *žold* „atlyginimas kareiviui, atliekančiam būtinąją karo tarnybą“ < it. *soldo* „senovinė smulki itališka moneta, 1/20 liros“; Dubisz 2003), iš čia lenk. *żolnierz*. Vok. *Soldat* XVII a. paskolintas rusų kalbai – *солдам* (iš jo yra slavųybė *saldotas*).

zalnierey Lex, Kriegsleute Zalneri B, plg. Werben Soldaten Samdyti Szelnerus Q.

Zalnierius yra ne vieno vokiško termino dažnas lietuviškas sinonimas, pvz.: *Krieger bellator Zalneri Rubikkai Kareiwys Karzygis B, Krieger Zalnerus, eraus, M. Karzygys, ygio, M. Karaujas partic. Rubbinas, no, m. R, Kriegesmann Zalnerus, eraus, Kareiwis, wjo, Karzygys, gio, M.*

Lenkybė *zalnierius* atitinka vokiečių kalbos sudurtinių žodžių pirmąjį dėmenį *Krieg*, pvz.: *Kriegszeug zalnieru rikai Lex, [Kriegsleute] auff dem Meer Zalneri ant Juru B, [Kriegsleute] abdancken Zalnerus atdekawoti B, [Kriegsleute] werben [zalnerus] rinkti, werboti B⁴.*

Kita slavybė yra *rubikas*: *Plünderer rubbikas Lex, Plunderer Rubikkas, o. M. ka, os F C III, plg. Plunderung rubba Lex, Krieger bellator Zalneri Rubikkas Kareiwis Karzygis B, plg. rubyti: plündern rubbiti, sdrojauti Lex, plg. dar rubauninkas „plėšikas“ (lenk. rubownik). Svarstyti, ar dabartinės lietuvių kalbos pavardės Rūbikas, Rubikas negalėtų būti kildinamos iš pastarojo termino (dėl minėtų pavardžių kilmės žr. LPŽ 1989).*

5. Įvairūs kareivio vardai

Labiausiai paplitęs kariuomenėje tarnaujančio asmens specializuotas pavadinimas senuosiuose raštuose yra *pėstininkas*: *Fußvolck pėstininkas Lex, Fußvolck Pėstininkai, ku, m. pl. R, B, Hayduk Pedes. pėstininkas SD³, [Fuß] Knecht Pėstininkas, o. M, [Fuß] Gänger Uznoks tawe kaip Pėstininka Fußgänger. C II, Fußgänger zu Fuß Pėstininks B, Fußvolck Pėstininkai B, Fußgänger Musqveterer. Pėstininkas, ko, m. M ir kt.*

K. Sirvydo žodynai, be minėto termino *kareivis* (*Walecznyk / woien-*

⁴ Kadangi, kaip minėta, tada kareiviai buvo samdomi, jų tarnyba trukdavo ilgus metus (jeigu sekdavosi kare...), tai kareivis per tą laiką ir šeimą sukurdavo. Tai liudija kareivio žmonos pavadinimai *Soldatenweib Zalnierka, os Lex, Soldatin Zalnierka, os R, Soldatin Zalnierka, os f M, Kriegerin Kareiwjene B, plg. dar Dragonerfrau Dragunkà M.*

nik. *Bellator, pugnator. Karieywis* SD³), pateikia ir daugiau pavadinimų – *kariauninkas: Rycerski czlowiek / Equestris ordinis homo. Kariaunikas* SD³, *Waleczny / Bellicosus, pugnax. Kariaunikas* SD³, *Jancarowie / Triarij Turcarum. Kariaunikay Turku* SD³, *Leża żołnierjka zimna / Hyberna, orum. hyemalia. žiemaguolis / žiemagultas kariauniku* SD³; *kariautojas: żołnierz / Miles, Kariautoias / karieywis* SD³, *walecznik / praeliator, bellator. kariautoias* SD¹; *Kirišnik / Cathaphractus, loricated, [...]* *Gielażynikas kariautoias* SD³; *kazokas: żołnierz lekky/kozak. Veles itis; miles leuis armaturae. Kazakas* SD³.

Iš retesnių kareivio pavadinimų minėtini lietuviški *San - Karawis, wjo ein Mitgenoß H, ein Mitstreiter Sankarawis, wjo, M. R, plg. taip pat Draug=Karaujas, janžio ein Mitstreiter, G. Mafc., janti, žios foem H. Kur kas gausiau fiksuojami skolintiniai terminai drobas: Drab mafc. et drabant / ex germ. pedescalo fatelles, ftipator, spiculator. drobas* SD¹; *dragūnas: Dragonner dragunas Lex; Dragoner Dragun's, no, m M, Draguner dragun's, ô M C I, Dragouner Dragun's B. Pastarasis aiškinamas kaip senovės pėstininkas, vėliau lengvai ginkluotas raitelis, turėjęs skiriamąjį ženklą – apsiaustą su slibino atvaizdu (dėl kilmės plg. pranc. dragon „slibinas“ < lot. draco, onis „slibinas, drakonas“); eidukas: Wybrantz. Puczkininkas, Eidukkas, ô. M. C IV, Wybrantz Eidukas Putzkininks. Wybrancas Q (< lenk. hayduk < vengr. hajdu „varovas, piemuo“, nuo XVI a. taip vadinosi samdomi vengrų kariai); pučkininkas: Wybrantz Puczkininkas. Eidukkas, o. M C IV, plg. Džiało / machina, tormentum, puczka SD¹, Bückse putczka Lex; ručinykinykas: Muszkietnicy / Fistulatores. Szauditoiay ruciniukay SD³, plg. rušnica, bombarda, tormentum ruciničia „šautuvas“ SD¹; strielčius: Schütze Strelczus Lex, Schütz Strelczus Q; šarvininkas: Kuriširer Szarwinińkas, ô, M. C II, plg. Kuriš Szarwas, ô. M. C II, dar rynštunek / ex germ. apparatus, szarway SD¹; vybrancas: Wybrantz. Eidukas, Putzkininks Wybranzas Q „naujokas“, plg. lenk. wybraniec / wybrańcy / Delecti viri, Iβrinktinis SD³.*

6. Terminų reikšmių kaita

Iš terminų reikšmių *Krieger Kazigis* (=kar – V. D.) Lex, *gerüster Mann Karzygis* Richt, *Gerüsteter Mann Karzygys* (y taisyta iš *i* – V. D.) Q matyti, kad *karzygys* seniau (XVII–XVIII a. Mažosios Lietuvos raštuose) turėjo pačią plačiausią, t. y. *kareivio*, reikšmę, dėl antrojo sando plg. *žygis* (*Gangėjimas*, *zygis* Lex, *Reise kellone*, *kellawimas*, *zygis* Lex), taigi *karzygys* „tas, kuris žygiuoja, eina į karą“. Tačiau kiek vėliau, XVIII a. žodynuose, randame ir pasikeitusią termino *karzygys* reikšmę: *karzygys* atitinka vok. *Held, Ritter* (beje, pastarasis anksčiau neturėjo lietuviško atitikmens: *Ritter rycerus* Lex, *Held Karzygis Riczierus* Richt; *Held Karzygis Ryczierus* Q, *Held Karzygys Rycerus* (ilustruota iš Biblijos) B; [*Heer*]Führer *Karzigis Generólus* B. Taigi *karzygys* palaipsniui įgauna dabartinę reikšmę „didvyris, herojus“.

Karininkas, karinykas reikšmė „karo žmogus, karys; kareivis“ randamas jau J. Bretkūno raštuose (LKŽ V). *Karininkas* dėl savo reikšmės platumo yra daug diskusijų sukėles karybos terminas. Nors Jonas Jablonskis dar 1911 m. siūlė *karininką, karo žmogų* vartoti *kariškio* vietoj, o Juozas Balčikonis teikė skolinį *apicieras* (Balčikonis 1978: 146–147), bet, pasak Prano Skardžiaus, *kariškio* vietoj ilgainiui įsigalėjo *karys*, o *karininkas* įgavo „apicieriaus“ reikšmę (Skardžius 1996: 142, 589, 603). Dabar *karininkas* apibrėžiamas kaip „kariuomenės ar policijos vadovaujančio personalo narys“, o antroji reikšmė yra psn. *karys* (DŽ³).

Reikšmės kaitos pavyzdys yra ir terminas *pulkininkas*. Vad. Richterio žodyne teikiama jo kitokia forma *pulkauninkas*: [*Partey*] *Gänger Pulkauninkas* Richt, plg. lenk. *polkownik*, plg. taip pat [*Partey*] *Gänger Pulkininkas* B (taigi pulko, mažos kovojančios grupės, karys), *Pulkauninkas, ko der Oberste, der Hauptmann* H, *Pulkauninkas, ko, M. ein Hauptmann ziemlich* obsol. M. Jau K. Sirvydo žodynuose *pulkininkas* vartojamas dabartine reikšme: *Rotmistrz / centurio, [...] šimtininkas, pulkinikas* SD¹; *Polkownik / Chiliarcha, tribunus militum, legionarius, centurio, pulkinikas* SD³.

7. Karinių laipsnių pavadinimai

Mūsų apžvelgiamuose šaltiniuose randama nemaža terminų, kuriais įvardijami karinės hierarchijos laipsniai, karinės pareigos:

apic(i)erius: *Officiererappicierus* Lex, *OfficiererAppicierus*, *aus.* M C III, *Apicerius*, *eraus*, *m. ein Offizier* R, *Officierer Apicer's* B;

desetkininkas: *Rott Meister Desetkininkas*, *Karprolus* B;

etmonas, *hetmonas*, *hetmanas*: *Feld=Herr Etmon's*, *o. M. C II*, *Feldherr hettmons* Lex, *Feld=Herr Etmon's*, *o. M. C II*, [*Feld*]*Marshall Etmon's*, *o. M. ten pat*, *Feldherr Etmonas* Q; plg. *Hetman* / *ex german.* [...] *hetmanas* kariawedis SD¹;

generolas: *General generolas* Lex, *General. Generolus* C II, *General, Generolas*, *lo, m R*, *General, Generolus*, *laus M*, *General, Generolus* (pirašyta: *der General Feldherr*) B;

kapitonas, *kapteinis*, *kaptainis*: *Kapitan* / *vide Rotmistrz / porucznik / Hetman. Kapitonas* SD³, *Capitein Kapteinis* Lex, *Capitain. Kapteinis*, *io. MCI*, *Capitain, Hauptmann, Kapteinis*, *nio, m. Szimtininkas*, *ko. M. R*, *Hauptmann, Capitain, Kapteinis*, *nio. Szimtininkas*, *ko. Wyrefnis ant Zalneriu* R, *Capitain Kaptainis* B, [*Haupt*] *Ambts Pillonis*, *Szimtinink's*, *Pulkawnink's. Kaptainis Capitain* B;

karprolius: *Corporal Karprolus* Lex, *Rottmeister Karprolus* Lex, *Corporal Karprolus* Richt, *Rott Meister Desetkininkas*, *Karprolus* B;

karūnininkas: *Fahnrich Karunininkas* Lex, *Fahnrich Karunininkas*, *o. M. C II*, *Fahnrich Karunininkas*, *ko. M. R*, *Karunininks*, *ko. ein Fahnrich*, *Fahnenjunker* R, *Fahnrich Karunininkas* Q, *Fahnreich Karuninink's* B, *Cornett Carunininkas* Richt, *Raitelis Karunininkas*, *ko, m M*, plg. *dar chorąży / fignifer, vexillifer, karużafis* SD¹;

leitmonas: *Leutenambtleitmonas* Lex, *Leutenant Leutmonas*, *o. M. Paruczininkas* C II, *Lieutenant. Leutmon's*; *Paruczinink's a Pol. Porucznik* B, plg. *K. Sirvydo porucznik / Subcenturio, vicarius centurionis. Wietinikas šimūninko* SD³;

majoras: Major, Majoras, joro. M. R, Major, Majoras, joro, m. M, Major Major's, Bajoras B.

8. Ginklų pavadinimai

Apžvelgtuose šaltiniuose randame daug ginklų pavadinimų. XVI–XVIII a. buvo tas karo technikos raidos laikotarpis, kai dar buvo naudojami šaltieji ginklai, bet jau atsirado ir parakiniai šaunamieji ginklai (Harding 2000). Todėl čia apžvelgsime ginklų ar jų dalių, taip pat reikmenų pavadinimus.

Pirmiausia minėtinas pats *ginklas*: *Broń / oreže Arma, armatura Ginklas / Szarwas* SD³ (taigi *ginklas* ir *šarvas* yra sinonimai, plg. *Deka/pugio, sica. ginklas* SD¹), *Gewehr ginklas, Schützwehre ginklas* Lex, *Waffen ginklas, Wehr und Waffen ginklas* Lex.

J. Brodovskio žodyne randame ir *musių ginklą*, plg. [*Fliegen*] *Platz, Wedel. Muffu baidoma szlutele f. Ginklas. Baidykle* B. Minėtas vok. *Gewehr* J. Brodovskio žodyne turi tris atitikmenis: *Gewehr Ginklas Plinta Puczka* B.

P. Ruigio žodyne *Ginklas, klo*, m. vokiškai *Wehr oder Waffen* R. P. Ruigio ir K. Milkaus žodynuose randama termino daugiskaitos forma: *Gewehr Ginklai, lu*, m. pl. R, *Ginklai, lu*, m. *die Waffen* M, *Gewehr Ginklai, lu*, m. pl. M.

Iš senovės žinomi šaltieji ginklai dar skiriami į laidomuosius, duriamuosius ir kertamuosius. Iš laidomųjų ginklų dažniausiai randami pavadinimai *kilpinis*: *Flitschbogen Kilpinis* Lex, *Flitsch=Bogen Kilpinnis, io. M. Temptywa, os C II, Köcher. Seidokas, ô. M. Kilpinis, iô. F C II, Kuřa / arcus, balista, scorio, catapulta kilpinis* SD¹, *Luk / Arcus Kilpinis* SD¹, *Luk / Arcus Kilpinis* SD³; *seidokas*: *Köcher seidokas* Lex, *Köcher. Seidokas, o. M. Kilpinnis, io. F C II, Köcher, Seidokas, o Detuwe Wylicziu* M (lenk. *sajdak*, brus. *caŭðak*).

Iš duriamųjų ginklų pavadinimų dažniausiai randami šie:

bardišius: *Halabarda / ex ger. bipennis, securis Romana. Amazonia. bardišius* SD¹ [*bardišius* verčiamas ir lietuviškai: *Bardyß. Lunata securis. hasta falcata. Dalgiakirwis* SD³, *Halabart / Bipennis, amazonia securis. Kirwis dalginis* SD³, plg. taip pat *Halabartnik. Satelles, securifer. apparitor, ftipator. Kirwelnikas kieno pas ij ftowis* SD³], *bartišius*: *Hellepart*

bartiβus Lex, *Hellepart*, *Bartiβus*, *aus*. M. C II, *Hellepart* *Bartiβus* Richt, *Helepart* *Bartiszkus* Q; plg. taip pat *Partisan* *bartiβus* Lex, *Partisan* *Bartiβus*, *βaus*. M. C III, *Partisan* *Bartiβus*, *Drauczius* B, *Partisan* *Bartiβus*, *βaus* R, *Partisan* *Bartiβus*, *βaus* M, *Partisan* *Bartiβus* Richt (iš lenk. *bardyβ*, brus. *бердыу*). Čia turime įdomesnį vokiško karinio termino ir jo lietuviško atitikmens atvejį. *Partisan* – *bartiβus* galėjo atsirasti dėl vokiško ir lietuviško žodžių pradmenų panašaus sąskambio: *part-* – *bart-*;

driaučius: *Kopya* / *hafta* *driaučius* SD¹, *kopiynik* / *haftatus*, *Judriaučius* SD¹, *Kopija* *žolnierska*. *Hafta*, *sariffa*, *contus*. *Draučius* SD³, plg. *Kopiynik* / *Haftatus*, *phalanx*. *Draučinikas* SD³, *Kopiynik* / *co* *kopije* *robi*. *Haftarum* *artifex* *Draučiadaylis* / *vt* *Ratadaylis* SD³; *draučia*: *Speer* *Drauczia*, *os*. F. *Ragotiné*, *es*. F C III, plg. *Lantze*. *Ragótine*. *Kopija*. *Drauczia*. *Wyliczia*. *Ragotinele* B (lenk. *drzewce*, brus. *дрэвец*);

kalavijas: *Schlachtmeβer* *Kalawijas* Lex, *miecz* / *gladius*, *enfis*, *kalawias* / *mečius* SD¹ (plg. *miecznik* / *macheropoeus*, *kalawiiodaris* SD¹) *Tafak* / *Semifpatha* *Kalawijas* *trūpas* *platus* SD³, *sztych* *w* *mieczu* / *Mucro* *gladij*. *Wirβune* *Kalawi* = *io* SD³;

kardas: *Degen* *Kardas* Lex, *Handdegen* *Kardas* Lex, *Degen*. *Kardas*, *o*. M. *Spogas* C I, *Degen* *Kardas* Richt, *Degen* *Kardas*, *do*. M. R, plg. *Degenhenk* *Kardo* = *Diržas*, *Kard* = *Neβys* M, *Degelein* *Kardelis*, *elio* M (brus. *kopò*, lenk. *kord*);

kilepas: *czekan* / *coestus*, *kiliepas* SD¹, *kilof* / *caestus* *claua*, *kikupas* (= *kilupas*) „senoviškas ginklas – kirvukas ir plaktukas su ilgu kotu“ SD¹;

ragotiné: *Darda* / *hasta*, *lancea*. *ragatine* SD¹, *Oβczep* / *hasta*, *venabulum* *ragatine* SD¹ (plg. *oβczepifko* / *hastile* *hastae*. *ragatinekotis* SD¹), *Jägerspieβ* *ragotinne* Lex, *Speer* *ragotine* Lex, *Spieß* *ragotine* Lex, *Spieß* *Ragótine*, *es*, F C II, *Speer* *Drauczia*, *os* F. *Ragotiné*, *es*. F C III, *Spieß* *Ragotiné*, *es*. F. *Ieβunas*, *o*, M. C II, *Ragótine*, *es*, *ein* *Speer* H, *Lanze* *Ragotiné*, *es*, f. R, *Spieß* *Ragotiné*, *es*, F. *Ieβmas*, *o*. M. ppr (*proprie* „tiksliai“ – V. D.) *Brant* *Spieß* C III, *Ragotiné*, *nes*, *ein* *Speer* H, *Spieß* *Ragotiné*, *es*. F. R, *Lantze*. *Ragótine*. *Kopija*. *Drauczia*. *Wyliczia*. *Ragotinele* B (brus. *рагаціна*);

mečius: *Schlachtschwerd meczus* Lex, [*Schlacht*] *Schwerd Meczus, aus*, M C III, *miecż / gladius, enfis, kalawias/ mečius* SD¹ (brus. *мечь*, lenk. *miecz*);

šoblė: *Sebelszoble* Lex, *SebelSzoblis, lio. M. Szoblė, es. F. C III, Sebel Szóble, les*, f. R (brus. *шабля*, lenk. *szabla*).

Senovinis duriamasis ginklas su ilga geležte ir dengta rankena, nedidelis durklas senuosiuose žodynuose yra *spoda, špada, spogas*: *Rapier Szpada* Lex, *Stillet spoda* Lex, *Stoßdegen Szpada* ten pat, *Stillet Spoda, os. F. Spogas, o. M C IV* (lenk. *szpada*), ir *Rapier spogas, o. C III, Degen Kardas, do. M Spogas C III, Stillet Spoda, os. F. Spogas, o. M. C IV* (rus. *унга?*).

9. Šaunamųjų ginklų ir jų dalių pavadinimai

Europoje parakas pradėtas naudoti XVI a. Skolinys iš brus. *nopox* liet. *parakas* žinomas jau XVII a. raštuose (Sabaliauskas 1990: 249). Tuo laiku randami ir parakinių šaunamųjų ginklų pavadinimai:

karabinas: *Carrabiener Karrabinas* Lex, *Carabiner Karabinas, o. C I, Carabiner Karabinnas* Richt, *Carabiner Karabin's B* (pranc. *carabine* „raitelio šautuvas“, plg. it. *carabina*, iš čia *carabiniere* „dabartinė Italijos policija“);

pulokas: *Holffter ulffteris makßtis piftūlu pulloku* Lex, *Faustrohr pulokas* Lex, *Piftoll pullokas* Lex, *Faust Rohr Pullokas, o. M. Dimin: Pullokelis C II, [Faust] rohr Pullokas* Richt, *Pistolle Pullokas, o. M. C III, Pistole Pullokas* Richt (lenk. *pulhak*);

pučka: *Džialo / machina, tormentum, pucžka* SD¹, *Džialo. Bombarda fulminea, tormentum. pucžka* SD², *Možderz woienny / Tubus aeneus bellicus. pucžka karieywine* SD³ (plg. dar *puškarz / faber tormentarius. pucžkorus* SD¹; *Puškarz co rychtuie strzelbę / Librator, puczkšaudis* SD³), *Büchse putcžka* Lex, *Musquet putβka* Lex, *Büchse. Pucžka, os. F. Pucžka gwintawota, ein gezogen Rohr C I, Mußqvət Púczka, ôs F; Lohfeiner Büchse. Wamzdis Puczkos C II, Mußqvət. Pucžka, ôs. F C III, Büchse Pucžka* Richt, *Büchse so gezogen Gwintawota* Richt (vok. *Büchse* „medžioklinis šautuvas“, iš čia lenk. *puszka*, brus. *пушка*, plg. liet. *buks(v)a* „įvorė“). J. Brodovskio žodynas teikia daug terminų, nusakančių šio artilerijos pabūklo sudedama-

sias dalis ir jo naudojimą, pvz.: *der Hahn Gaidys, das Schloß Spinna, der Schafft Lazza, Büchse laden Užkrauti Puczka, [Büchsen]Stein Puczkos Akmū* ir kt.;

bumbė: *Bombe, Bumbe*, ês f. *Diddėji gelezinne kulka* R;

kulka: *Kula* / *ex germ. glans, globus. item malleus ligneus, item Scipia kulka* SD¹, *Kula* / *Globus, Kulka* SD³, *Kula do cįfkania / Glans, plumbea, ae. Kulka* SD³, *Bleykugel Kulka* Lex, *Bley=Kugel Kulka*, *os. F. C I, Kugelkaul (?) Kulka* Lex, *Kugel Kule, es. F. Kulka, os. F. Kugel Kulka* Lex, *Kögel J. Kegal Kegelkugel, Kulka, kos. f. M (lenk. kulka, brus. кулька < vid. vok. küle „rutulys“ Sabaliauskas 1990: 248);*

mierka: *Patrontasch mierka* gen os Lex, *Patron=Tasch Mierka*, *os. F C III (brus. мерка);*

pancierius: *Panzer pancierus* Lex, *Pancerus, raus ein Pantzer 4 decl. gen. mafc. H (lenk. panzerz < vok. Panzer);*

parakaunyčia, paraknyčia: *prochownica / theca pulueraria parakauničia* SD¹, *Prochownica / Theca pulueris nitrosi parakauničia* SD³, *Pulverhorn paraknycze* Lex, *Pulver=Horn. Paraknyczia, os. F C III (brus. паракніца);*

strėla: *Strzala / telum, sagitta, wilicia / strela* SD¹, *Flitschpfeil strela* Lex, *Pfeil Strėla, wyliczia* Lex, [*Flitsch*] *Pfeil Strėla, os. C II, Pfeil. Strėla, os. F. Wylyczia, os. F C III;*

šalmas: *Helm Szalmas* Lex, *Helm Schalmas, o. M. C II (veikiausiai iš s. rus., žr. Sabaliauskas 1990: 251);*

šratas: *šrot do strzelby/ Misfilia minuta bombardarū. šratas* SD³;

temptyva: *Sehne temptywa* Lex, *dėl temptywa kilmės plg. čiėčiwa / nervus, chorda, fides. tėtiwa* SD¹; *plg. dar Sehne Gyfla, os C III;*

wilyčia: *Strala / telum, sagitta, wiličia / strela* SD¹, *Pfeil wyliczia* Lex, *Pfeil. Strėla, os F. Wylyczia, os F C III, Pfeil. Wylicia, cios. F. Strėla, os F. Strėlas, lo R, plg. Pfeil mit Widerhacken Strėla su Barzda* R (brus. вiлiца).

10. Išvados

Senojo lietuvių rašomosios kalbos laikotarpio karybos terminų gausios medžiagos preliminari apžvalga leidžia daryti keletą bendresnių ir nemažai dalykinių išvadų.

Senieji karybos terminai siekia tolimą senovę, taip pat atspindi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Prūsijos karus su kitomis šalimis. Karo žmėnės ir ginkluotė buvo įvardijami specialiais terminais, neretai einančiais iš Vakarų Europos kalbų.

Karybos terminai yra nevienodo senumo: seniausieji yra paveldėti iš indoeuropiečių (*karas*) ir baltų (*kalavijas*) prokalbės, o naujesnieji yra ne tik savi, bet ir skolintiniai. Lietuviški terminai sudaro mažesniąją dalį. Iš skolintų terminų gausiau vartojamos (beje, ir Mažosios Lietuvos šaltiniuose, bent ankstesniuose) slavybės, kiek mažiau germanybės.

Senųjų ir dabartinėje lietuvių kalboje vartojamų karybos terminų reikšmių palyginimas akivaizdžiai iliustruoja semantinius procesus: ne vienas terminas (*karininkas*, *karžygytis*, *pulkininkas*) yra įgavęs naują reikšmę.

Aktualu tęsti karybos terminų tyrimus. Tai atskleistų ne tik jų istoriją, bet gal skaidresnė pasidarytų ir dabartinės lietuvių kalbos karybos terminų kilmė, daryba, reikšmių raida.

ŠALTINIAI

- B – (*Lexicon Germanico=Lithvanicvm et Lithvanico=Germanicvm...* von Iacobo Brodowskij (~ 1740, rankraštis Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje).
- C – *Clavis Germanico-Lithvana* (faksimilinis leidimas). Rankraštinis XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, I–IV. Parengė V. Drotvinas, Vilnius, 1995–1997.
- H – *Vocabularium Lithvanico-Germanicvm et Germanico-Lithvanicvm...* von Friedrich Wilhelm Haack [...], Halle, 1730.
- Lex – *Lexicon Lithuanicum* (faksimilinis leidimas). Rankraštinis XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas. Parengė V. Drotvinas, Vilnius, 1987.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20, Vilnius, 1941–2002.
- M – *Littauifsch=deutsches und Deutsch=littauifches Wörter=Buch...* von Christian Gottlieb Mielcke... Königsberg, 1800.
- Q – *Vokiečių–lietuvių kalbų žodynas* (XVIII a. rankraštis, saugomas Lietuvių kalbos instituto bibliotekoje).
- R – *Littauifsch=Deutsches und Deutsch=Littauifches Lexicon...* von Philipp Ruhig... Königsberg, 1747.
- Richt – [Johannas Richteris?] *Vokiečių–lietuvių kalbų žodynas*, Halle, 1728 (rankraštis Hallės-Wittenbergo Martino Lutherio universiteto Frankės fundacijos bibliotekoje).
- SD¹ – *Senasis Konstantino Širvydo žodynas* (fotografuotinis leidimas). Parengė K. Pakalka, Vilnius, 1997.
- SD³ – *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas: Konstantinas Širvydas. Dictionarium trium linguarum* (fotografuotinis leidimas). Parengė K. Pakalka, Vilnius, 1979.

LITERATŪRA

- Balčikonis J. 1978: Dėl naujosios *karininko* reikšmės. – *Rinktiniai raštai* 1, Vilnius, 146–147.
- Dubisz St. 2003: *Universalny słownik języka polskiego* 5, pod redakcją prof. Stanisława Dubisza, Warszawa.
- Harding D. 2000: *Waffen Enzyklopädie*. 7000 Jahre Waffengeschichte, Berlin.
- LPŽ 1989: *Lietuvių pavardžių žodynas* 2. Ats red. A. Vanagas, Vilnius.
- Mažiulis V. 1993: *Prūsų kalbos etimologinis žodynas* 2, Vilnius.
- Palionis J. 1967: *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius.
- Palionis J. 1995: *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*, II pap. leid., Vilnius.
- Palionis J. 2004: *XVI–XVII a. lietuviškų raštų atrankinis žodynas*, Vilnius.
- Sabaliauskas A. 1990: *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius.
- Skardžius P. 1996: Lietuvių kalbos žodžių daryba (fotografuotinis leidinys). – *Rinktiniai raštai* 1, Vilnius.
- Smetona A. 1995: *Karybos žodynas*, Vilnius.
- Zinkevičius Z. 1990: *Lietuvių kalbos istorija* 4, Vilnius.

FROM THE HISTORY OF MILITARY TERMS

Summary

A preliminary overview of the abundant material of military terms from the earlier period of the written Lithuanian language allows some general conclusions and a few specific conclusions to be drawn on the subject.

Old military terms reach a distant past and reflect the wars of the Grand Duchy of Lithuania and Prussia with other countries. Military men and weaponry were named using special terms, which were quite frequently coming from Western European languages.

Military terms are of a different age: the oldest are inherited from Indo-European (*karas* (war)) and Baltic parent language (*kalavijas* (sword)), the newer ones are not only own, but also borrowed terms. Lithuanian terms make a smaller part. Slavonicisms are more frequent borrowings (talking of which, they are also more frequent in sources from Lithuania Minor, at least from the earlier period), Germanisms are slightly less frequent.

The comparison of the meanings of old and currently used military terms obviously illustrates semantic changes: not one term (*karininkas* (officer), *karžygys* (warrior), *pulkininkas* (colonel)) has gained a new meaning.

It is topical to continue the research of military terms. That would reveal not only their history, but probably it could make the origin, word-formation and meaning development of modern Lithuanian military terms clearer.

Vincentas DROTVINAS
Vilniaus pedagoginis universitetas
T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius
E. paštas drotvinas@vpu.lt

Gauta 2005-09-08